

Dünyada Türk İmaji

Tarih Ders Kitaplarındaki Durum

Editör:

Ahmet ŞİMŞEK

Editör: Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞEK

DÜNYADA TÜRK İMAJI
Tarih Ders Kitaplarındaki Durum

ISBN 978-605-241-475-0
DOI 10.14527/9786052414750

Kitap içeriğinin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

© 2018, PEGEM AKADEMİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Pegem Akademi Yay. Eğt. Dan. Hizm. Tic. AŞ'ye aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri, kapak tasarımı; mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik, kayıt ya da başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz, dağıtılamaz. Bu kitap T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır. Okuyucularımızın bandrolü olmayan kitaplar hakkında yayineimize bilgi vermesini ve bandrolsüz yayınları satın almamasını diliyoruz.

Pegem Akademi Yayıncılık, 1998 yılından bugüne uluslararası düzeyde düzenli faaliyet yürüten **uluslararası akademik bir yayinevidir**. Yayımladığı kitaplar; Yükseköğretim Kurulunca tanınan yükseköğretim kurumlarının kataloglarında yer almaktadır. Dünyadaki en büyük çevrimiçi kamu erişim kataloğu olan **WorldCat** ve ayrıca Türkiye'de kurulan **Turcademy.com** ve **Pegemindeks.net** tarafından yayınları taranmaktadır, indekslenmektedir. Aynı alanda farklı yazarlara ait 1000'in üzerinde yayını bulunmaktadır. Pegem Akademi Yayınları ile ilgili detaylı bilgilere <http://pegem.net> adresinden ulaşılabilmektedir.

I. Baskı: Ekim 2018, Ankara

Yayın-Proje: I. Tual Şekercigil
Dizgi-Grafik Tasarım: Gönül Aslan
Kapak Tasarımı: Pegem Akademi

Baskı: Tarcan Matbaacılık Yayın. San. - Murat Tarcan
İvedik Cad. No: 417 Yenimahalle/Ankara

Tel: 0312 384 34 35
Faks: 0312 384 34 37

Yayıncı Sertifika No: 36306
Matbaa Sertifika No: 25744

İletişim

Karanfil 2 Sokak No: 45 Kızılay / ANKARA
Yayınevi: 0312 430 67 50 - 430 67 51
Yayınevi Belgeç: 0312 435 44 60
Dağıtım: 0312 434 54 24 - 434 54 08
Dağıtım Belgeç: 0312 431 37 38
Hazırlık Kursları: 0312 419 05 60
İnternet: www.pegem.net
E-ileti: pegem@pegem.net

ÖN SÖZ¹

Bir toplum içinde doğan ve gelişen, zaman içinde kendini fark eden insan, toplumun kendisine doğrudan ya da dolaylı sunduğu davranış kalıplarıyla hareket eder, düşünür, varlığını sürdürür. Bu durum, hem birey olarak ilişkilerini kolaylaştırır hem de bir toplumda güven duygusu içinde yaşamını sürdürmesini sağlar. Birey bu süreçte pek çok bilgi ve imaja sahip olur.

İmaj; zihindeki çağrışım, his, tutum ve izlenimler ile bunların olumlu/olumsuz değerlendirmelerinden meydana gelir. Sembolik bir görüntü biçiminde olan imaj, duyumsanmış olan şeyin zihinde bıraktığı iz ya da tasarımıdır. İmaj, imgelerin bir bileşeni olarak gerçekleşir.

Bireyin davranış kalıplarını biçimlendiren unsurlardan biri de kuşkusuz “biz” dışında konumlanan ve “biz”e anlam veren “öteki”dir. Öteki hakkında sahip olduğumuz her bilgi ve imaj, doğrudan ya da dolaylı hem bireysel hem de toplumsal söz ve davranışlarımızı belirler. Basit bir çıkarımla, öteki kavramı ve tanımlaması, ancak “biz” kavramının içi doldurulurken dışarda kalanlar için kullanılır. Biz, birey ve topluluğa ontolojik bir konumlanma sağlarken, “öteki”, çoğu zaman olumsuz bir içerikle anılır. İnsanlığın ilk gruplarının oluştuğu döneme kadar götürülebilecek bu sınıflamanın, 19. yüzyıldaki uluslaşma süreçlerinde daha keskin ve soyut bir anlam kazandığı söylenebilir. Modern devletlerin kurulması sürecinde veya sonrasında inşa edilen “ulus”, soyut olan “biz”i temsil ederken, bu ulusun dışında kalan ve genelde ulusun düşmanı olarak tanımlanan her gruptopluluk-millet, soyut olan “öteki” şeklinde tanımlanmıştır. Bu süreç, ulusun “*en eski ve en şanlı hikayeleri*”ni geçmişte aradığı zaman

1 Bu yazı, 1-3 Ekim 2016’da yapılan ISHE 2016’da sunulan ve tam bildiri-ler kitabında yayınlanan “Başka Ülkelerin Tarih Ders Kitaplarında Türk Osmanlı İmajını Konu Eden Tez Araştırmaları Hakkında Bir İnceleme” başlıklı çalışmadan yararlanılarak oluşturulmuştur. Bildirinin tamamı için bkz: <http://ishe2016.mu.edu.tr/Belgeler/25/25/bildiritammetin.pdf>

diliminde, Tarih alanına önemli işlevler yüklemiştir. Bu dönemde bir meslek olarak kabul gören tarih, uluslaşmaya katkı veren önemli bir araç haline getirilmiştir.

19. yüzyılda tarihin; araştırma ve yazma metodolojisi üzerine düşünüşün ve tartışmaların artması, profesyonel bir disiplin olarak kabul edilmeye başlanması, üniversitelerde kürsü olarak tanzimiy- le yakından ilişkilidir. Bu bağlamda, modern tarihçiliğin kurucusu sayılan Leopold von Ranke'nin Berlin Üniversitesi'nde² tarih bölü- münü açması için davet edilmesi, tarihin profesyonelleşmesinin bir boyutu olan bilimselleşme kadar, yeniden vurgulamak gerekirse, uluslaşma sürecinin değerli bir aracı olarak görülmesinin anlamını da taşır.

Ulusçu romantik arayışların tarih çalışmalarına ilgi alanı ve konu olarak sirayet etmesi yanında, yine bu dönemde önem ka- zanan “okullaşma” olgusu çerçevesinde, tam da “ulusa uygun va- tandaş yetiştirme” eğitiminin verilmesi için tarihin bir ders olarak kurgulanması söz konusu olmuştur. Bu bağlamda ulus devletler- de, her iktidarın kendi siyasal meşruiyetini sağlaması gibi, geçmiş bilgisiyle uluslaşma sürecini desteklemesi amaçlanan tarih dersle- rinin içerikleri ve amaçları, 20. yüzyılın ortalarına kadar kesin bir dille benimsenmiştir. Milli bir kimlik inşasını öncelikli gören başta Batı Avrupa devletleri olmak üzere Dünya toplumlarında bu ara dönemde, neredeyse sadece “öteki” tanımlaması üzerinden yeni bir “biz”in inşası yaşanmıştır. Bu dönemde moda olan romantik tarih, topluluğun ya da yeni adlandırılması ile “ulus”un “eski-köklü ve şanlı” geçmişinin yazılması, halka da bu bilincin “aşılması” ile görevli kılınmıştır. Bu yüzden her zaman tarihsel “gerçekleri” ele alınmayıp, mitos ve kurgularla tarih yazılabilmektedir. Çünkü burada önemsenen, ulusu bir arada tutmak, ortak bir geleceğe yönelterek yek-vücut yaşaması sağlamak olmuştur. Böylelikle, önemsenen “en

2 Düzeltmek gerekirse, Berlin Üniversitesi, 1818 yılında Prusyalı filozof ve devlet adamı Wilhelm von Humboldt öncülüğünde “Alman bir- liği ideali” için kurulmuştur.

eski” ve “şanlı tarihe” yapılacak vurguları içeren, aşırı olması çok da dert edilmeyen bir “ulusal bilinç” yaratma yarışı yaşanmıştır. Bu aşırı yaklaşımların, zaman içinde devletler ve milletler arasında “biz” ve “öteki” ayrımını keskinleştirdiği, uluslararası arenada çatışma kültürünü desteklediği, toplumları savaşa ikna etmesi yönüyle sorun oluşturduğu tespit edilmiş ve eleştirilmiştir. Modern ulus devletlerin kurdukları okullar ve buralarda öğrettikleri “aşırılıklar içeren” tarihin, doğrudan ya da dolaylı buna zemin hazırladığı fark edilmiştir. Okullarda ders kitaplarının öğretilenden sonra, hatta öğretmenin sınıf için öğretim misyonunu da belirlemesi nedeniyle belki öğretmenle aynı derecede etkili olduğu, bilgi aktarmanın yanı sıra bir toplumun siyasal ve toplumsal normlarını da gençlere aktardığı fark edilmiştir. Yani, resmi tarih yazıcılığının en önemli ürünü sayılabilecek tarih ders kitaplarıyla, iktidarlar tarafından genç kuşaklara “ulusal bilinç” ve ulusal kimlik oluşturulması hedeflenmiştir. Bu bağlamda ders kitaplarından; tarihsel farkındalık yaratması, ulusun “gerçek” ve “tarihsel” değerlerini tanımlaması, ulusu “öteki”lerden farklı kılan özellikleri açıklaması beklenmiştir. Bu durum iki büyük dünya Savaşı’nda kendini daha çok hissettirmiştir.

İkinci Dünya Savaşı’ndaki kitlesel katliamlar/soykırımlar, devletlerin arasında olan mücadelenin milletler/toplumların birer kültürü haline dönüşmesinde tarih derslerinin ve kitaplarının rolünü tartışmaya açmış, sorun uluslararası gündeme taşınmıştır. Yeni bir savaşın, ancak eğitimdeki “ötekileştirme”den kurtularak önlenileceği sonucuna ulaşmıştır. Bu bağlamda hem uluslararası kuruluşlar hem de devletler arasında yapılan ikili anlaşmalarla bu sorunu çözmek için çaba sarf edilmiştir. Bu bağlamda tarih ders kitaplarındaki başka toplum/millet/topluluklar hakkında kin ve düşmanlığa sevk edecek, aşağılayıcı/küçük düşürücü ifadelerin ders kitaplarından çıkarılması, tarihsel olarak üretilmiş stereotiplerin/kalıp yargıların önüne geçilmesi ortaya bir kabul olarak çıkmıştır. UNESCO gibi uluslararası kuruluşlar ve devletlerin karşılıklı anlaşmaları sonucun-

da ders kitaplarının iyileştirilmesi konusunda yol alınmış, bu durum çeşitli bilimsel araştırma ve incelemelere konu olmuştur. Türkiye’de de, UNESCO’nun önerileriyle 1940’larda bazı girişimlerde bulunulmuş, ders kitaplarında diğer milletleri küçümseyen/aşağılayan ifadelerin düzenlenmesi için çalışmalar yapılmıştır. Bu bağlamda hem uluslararası hem de Türkçe literatürde ders kitapları veya “öteki” imajı üzerine pek çok çalışma mevcuttur.³

- 3 Lory Gregory Koullapis. “Türkiye’de Tarih Ders Kitapları ve Unesco’nun Önerileri”, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları Buca Sempozyumu*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s.273-282. A. Alibašić. “Images of the Ottomans in History Textbooks in Bosnia and Herzegovina”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, XVII, 2007, 103-137; G. Biricky. “The Ottoman age in Southern Central Europe as Represented in Secondary School History Textbooks in the Czeck Republic, Hungary, Poland and Slovakia”, *Journal of Educational Media, Memory, and Society*, 5, (1), 2013, s.108-129. M. Batan. İran İslam Cumhuriyeti İlk ve Ortaöğretim Ders Kitaplarında Türkler ve Türk İmajı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011; Ş. Biljali. Makedonya Eğitim Kurumlarında Okutulan Tarih Kitaplarında Osmanlı İmajı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2007; Y. D. Bozkuş. “Ermeni Tarih Ders Kitaplarında Türk İmgesi”, *Yeni Türkiye*, 60, 2014; V. Gatina Rus Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmgesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009; Z. B. Gökdem. Suudi Arabistan Ders Kitaplarında Türkler ve Türk İmajı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul, 2010; Y. Göksun. Suriye İlk ve Ortaöğretim Ders Kitaplarında Türkler ve Türk İmajı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011; N. Köstüklü. “Kıbrıs Rum Kesimi Tarih Ders Kitaplarında “Türk” ve “Türkiye” İmajı”, *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi*, (17-19 Mayıs 2013), Saraybosna, Bosna Hersek, 2013; N. Maharramova Cengiz. Sovyet Rusya Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya, 2016; J. Muhasilović. Bosna Hersek Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015; M. Oral. İmparatorluktan Ulus Devlete Türkiye’de Tarih Anlayışı (1908 -1937). (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarih Enstitüsü, Ankara, 2002; F. Pingel. *Ders Kitaplarını Araştırma ve Düzeltme Rehberi*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003; M.

Tarih ders kitaplarının bu kadar odakta bir inceleme alanı olması elbette tesadüfi değildir. Zira genel kabul, ders kitaplarında yer alan tarihsel önyargılar ve kalıplaşmış düşüncelerin ortaya çıktıkları toplumun egemen görüşlerini yansıttığıdır. Diğer ülkelerin hele de komşu ülkelerin, tarih ders kitaplarındaki temsili son derece önem kazanmıştır.

Ders kitaplarında sunulan anlatım, çok katmanlı sosyo-kültürel ve tarihsel temeller üzerine inşa edilmektedir. Bu bakımdan sadece lise tarih ders kitaplarına dayanarak bir ulusun tarihsel algı ve bilincini, akademik tarih anlayışını kavramak ve kapsamlı sonuçlara ulaşmak kolay değildir. Fakat son derece kompleks ve interdisipliner materyaller olan tarih ders kitapları, milletlerin hem kendi hem de ötekilerine dair imge ve bir anlamda bunların toplamı olan imajlarını öğrenmede önemli kaynaklardır.

Safran, & B. Ata. “Barışçı Tarih Öğretimi Üzerine Çalışmalar; Türkiye’de Tarih Ders Kitaplarında Yunanlılara İlişkin Kullanılan Dil ve Yunanlılara İlişkin Öğrenci Görüşleri”, *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, I, 1996, 11-26; A. Şimşek, & N. Meherremova Cengiz. “Rusya Tarih Ders Kitaplarında Türk - Osmanlı İmgesi”, *Turkish History Education Journal*, 4 (2), 2015, 225-258; A. Şimşek, & F. Alaslan. “Milliyetçi Tarihten Milli Tarihe, Çatışmacı Eğitimden Barışçı Eğitime Doğru Türkiye’de Tarih Ders Kitapları”, *Uluslararası Akademik Bakış Dergisi*, 40, 2013; F. F. Tuncer. *Kosova Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı / Türk İmajı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2012; M. Ulubaş. *Günümüz Amerikan Tarih Ders Kitaplarında Türk Tarihi İle İlgili Konuların Ele Alınışı Üzerine Bir İnceleme*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009; S. Yılmaz. “Ermenistan Cumhuriyeti’nde Okutulan 10. Sınıf Tarih Ders Kitabında Türkler Aleyhine İfadeler ve Söзде Ermeni Soykırımı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 177, 2008; N. Yıldız. 1980–1990 Yılları Arasında Bulgaristan’da İlköğretim ve Ortaöğretim Kurumlarında Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algısı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2008; M. Yiğit. *Arap Ülkelerinde Okutulan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türkler (Ürdün ve Suriye Örneği)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2009; M. Zünic. *Hırvatistan’da Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmajı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.

Çağdaş tarih eğitimi, meşru bir şekilde tartışmalı konular üzerine odaklanıp, genç insanların karmaşık dünyayı anlamalarına yardımcı olmakta ve onları, tartışmalı konuları tarafsız ve dengeli bir şekilde incelemelerini sağlayacak entelektüel araçlarla donatmayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede oluşturulan öğretim programları, yazılan ders kitapları ve geliştirilen diğer öğretim materyalleri ötekileştirmeyen/dışlamayan bir dili benimsemesi beklenir. Bu hem çağdaş insan hak ve özgürlüklerinin hem uluslararası hukukun hem de çağdaş demokrasinin bir gereği olarak kendini gösterir. Bu kitapta, 38 ayrı ülkenin lise tarih ders kitaplarında Türklerin nasıl işlendiği konusu araştırılmıştır.

Başka ülkelerdeki Türk ve Osmanlı imajının ele alındığı çalışmalara genel olarak bakıldığında bunların bir kısmının makale, bir kısmının bildiri ve bir kısmının da (ağırlıklı olmak üzere) tez çalışması olduğu görülmüştür. Konuyla ilgili sayılabilecek *Dünyada Türk İmgesi*⁴ başlıklı editöryal kitap dışında, ülkelerin tarih ders kitapları üzerine Türkiye’de şimdiye kadar yapılmış en kapsamlı bir çalışma, Prof. Dr. Mehmet Hacısalihoglu’nun yürütücüsünde gerçekleştirilen “Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı / Türk İmajı” başlıklı projedir. Bu projede 14 ülkenin (Bosna-Hersek, Sırbistan, Karadağ, Hırvatistan, Kosova, Makedonya, Arnavutluk, Bulgaristan, Yunanistan, Kıbrıs (Rum Kesimi), Ermenistan, Azerbaycan, Rusya (ve resmi olarak projeye dâhil olmadan Gürcistan) tarih ders kitapları incelenmiştir.⁵ Osmanlı bakiyesi olan bazı Balkan ülkelerindeki Türk imajı üzerine diğer kapsamlı bir çalışma ise Biricky’e aittir. 2013 yılında “The Ottoman Age in Southern Central Europe as Represented in Secondary School History Textbooks in the Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia” başlı-

4 Ö. Kumrular, (Ed.), *Dünyada Türk İmgesi*, Kitabevi, İstanbul, 2005.

5 M. Hacısalihoglu, *Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı / Türk İmajı*, 1001 TÜBİTAK Araştırma Projesi, Proje No: 110K571, İstanbul, 2014, s.i. Proje raporu için bkz. <https://www.academia.edu/31381077> adresinden erişilmiştir. [Erişim tarihi: 29.9.2018].

ıyla yayımlanan makalesinde bu ülkelerin tarih ders kitaplarındaki demir perde (sosyalist) dönemde ve sonrasındaki Osmanlı algısını incelenmiştir. Ana hatlarıyla sosyalist dönem sonrasında tarih ders kitaplarında uzun zaman Osmanlı çağının ele alınışında büyük farklılaşmaların olmadığını belirtmiştir.⁶

Bahsi geçen tezlerde ise, ABD ve Almanya dışında Türk ve Osmanlı imajlarının işlenişinin genelde ilgili ülkenin tarihsel geçmişinden izler taşıdığı, bu bağlamda ciddi sorunlu bilgi hataları ve ifadelerle sahip oldukları görülmüştür.⁷ Osmanlı coğrafyası içinde yüzyıllar boyunca yaşamış ilgili ülkelerin tarih ders kitaplarındaki Türk ve Osmanlılara yönelik olumsuz ifadelerin yoğunluğu, bu ülkelerdeki mevcut uluslaşma çabalarının ya da cari siyasal yaklaşımların etkisini gösterir gibidir. Bu ülkelerle Türkiye arasında yapılacak ikili anlatımlarla bu sorunların çözülmesinin, ilgili ülke toplumlarında Türklere yönelik olumsuz düşüncelerin önüne geçebileceği söylenebilir.

Kitabın ortaya çıkmasında değerli fikirleriyle katkı sağlayan Dr. Öğrt. Üyesi İbrahim Turan'a, yurtdışından bazı yazarların belirlenmesinde katkılarından dolayı Doç. Dr. Serkan Yazıcı'ya, Papatya Demir'e ve Fetnan Derviş'e teşekkür ederim. Yaklaşık 1 yıldır, planlanması, yazarların tespiti, bölüm yazılarının gelmesi ve değerlendirilmesi süreçleri sonunda ortaya çıkan bu kitap, Dünyanın çeşitli ülkelerinde liselerde okutulan tarih ders kitaplarında Türk-Osmanlı-Türkiye imajına odaklanmıştır. Osmanlı coğrafyasındakiler başta olmak üzere, Dünyanın kuzeyinden-güneyine, doğusundan-batısına kadar pek çok önemli ülkeyi kapsayan bu çalışmayla, Dünyada Türk imajının genel bir fotoğrafını ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Osmanlı coğrafyası olarak Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Bosna-Hersek, Sırbistan, Hırvatistan, Kosova, Romanya, Macaristan, Polonya, Suriye, Ürdün, Mısır, İsrail, Suudi Arabistan, Ermenistan; Batı Avrupa olarak Almanya, Danimarka, Avusturya, Fransa,

6 Biricky, a.g.m., s.124.

7 Şimşek, "Başka ülkelerin..." bildiri metni.

İngiltere, İspanya; Asya olarak Rusya, İran, Çin, Hindistan, Malezya, Endonezya, Japonya, Güney Kore; Türk Cumhuriyetleri olarak Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan; Kuzey Amerika olarak ABD, Güney Amerika olarak Arjantin, Kolombiya; Okyanusya olarak Avusturalya seçilmiştir. Her çalışmada olduğu gibi daha önceden planladığımız bazı ülkelerin yazımı yazarlarca geciktirildiği için kitapta yer bulamamıştır. Bunlar da İtalya, Ukrayna, Pakistan, Arnavutluk, Irak, Afganistan, Tayvan, Hong-Kong ve Çekya'dır.

Çalışmada özellikle lise tarih ders kitaplarının seçilme sebebi ise, bu öğretim kademesinde gençlerin gelişim özelliklerinden dolayı kitaplarda konu bağlamında daha detaylı bilgilerin bulunacağı, buradan mezun olan gençlerin öğrendikleri tarih bilgisi ve bilinciyle kamuoylarının Türklere yönelik imajları besleyecekleri varsayılmıştır. Çoğu ülkede, nüfusun liseye devam eden yüksek oranları düşünüldüğünde bu varsayımın rasyonel olduğu görülecektir.

Kitabımızda her bir bölümde, ilgili ülkenin genel eğitim-tarih eğitimi politikalarından kısaca bahisle yapılan girişten sonra, doğrudan Türk ve Osmanlı tarihiyle ilgili konuların nasıl işlendiğine odaklanılması hedeflenmiştir. Doküman incelemesinin kullanılarak elde edilen verilerin, betimsel analizle, örneklerinin doğrudan sunulmasına ve bu örneklerden hareketle kitapta yorum ve değerlendirme geliştirilmesine dikkat edilmiştir. Yazarlara gönderilen yazım yönergesinde her bir bölümün, herhangi bir teorik bir açıklamaya girmeksizin aşağıdaki soru ve açıklamalara göre en fazla 10 sayfada verilmesi istenmiştir. Doğrudan bulgulara dayanan, kurgusunu mümkün mertebe şu soru ve açıklamalar çerçevesinde oluşturulmasının bölümler arası uyumu ve bütünlüğü sağlayacağı söylenmiştir:

1. Ülkede tarih eğitimi, lisede hangi sınıflarda hangi derslerle verilmektedir? Kısaca açıklayalım.
2. Güncel tarih ders kitaplarında Türklere ilgili ele alınan konu başlıklarının listesi nasıldır? Genel konu başlıklarıyla giriş yapalım.

3. Kitaplarda geçmişten bugüne Türk tarihiyle ilgili neler, nasıl işlenmiştir?
 - a. İfadelerde Türklere yönelik dost yaklaşıma dair neler vardır?
 - b. Türklere ilişkin “ötekileştirme” veya “olumsuzlama” (yadsıma/yok sayma/atlama, yanıltma/hatalı bilgi verme, belli olumsuz olaylara sabitlenme bağlamında neler dile getirildiğini örnekleriyle verilelim.
 - c. Ders kitaplarında yer bulan görsellerde Türk imajına ilişkin neler işlenmektedir? Mümkünse birkaç görsel örneğini, açıklama/yorumlanmasıyla birlikte verelim.
4. Sonuç olarak ülkenin tarih ders kitaplarında Türk imajının nasıl olduğu, bunun neden kaynaklanmış olabileceğini bir sayfada özetleyerek tamamlayalım.

Yazarlarımızın seçiminde, ilgili ülkenin anadiline olabildiğince sahip olması dikkate alınmıştır. Bazı ülkeleri çalışan Türkiye’den bir akademisyen bulunmadığı için tamamen şahsi bağlantılarla ilgili ülkeden akademisyen yazarların davet edilmesi söz konusu olmuştur. Bu araştırmacılar genelde İngilizce yazdıkları metinleri, daha sonrasında inceliklerine dikkat edilerek Türkçeye çevrilmiştir. Bu süreçte Sibel Yalı’ya teşekkür ederim. Yazar sayısının fazla olmasından dolayı, yazılarda ortak içerik akışını sağlamak kolay olmamıştır. Buna rağmen yazarlarımızın anlayışlarıyla olabildiğince ortak bir içerik akışı sunulmaya çalışılmıştır. Bölüm yazıları, okuyucunun kolay ulaşması için ülkelerin alfabetik sırasına göre verilmiştir.

Bilindiği gibi büyük ülke, dünyadan sadece haberdar olan değil, aynı zamanda dünyayla derin ve yoğun enformasyon kanallarıyla iletişime girebilendir. Bölge araştırmalarının henüz fark edildiği Türkiye’de, Dünyanın çeşitli yerlerine ilişkin uzman yetiştirme zorunluluğu bu çalışmayla bir kez daha anlaşılmıştır. Bu bağlamda yapılacak çok iş görülmektedir.

Bu çalışmada hiçbir kurum ya da kuruluş desteği alınmamıştır. Umudumuz odur ki sivil toplumdan veya devletin kurumlarından ilgili olanları, dünyadaki Türk imajının durumuna gereken ilgiyi göstererek, daha geniş çaplı ve derinlemesine başka araştırmalar/incelemeler yürüterek, daha periyodik incelemelerle Türkçe literatürün zenginleştirilmesine vesile olurlar.

Prof. Dr. Ahmet Şimşek

25.09.2018-Beyazıt/İstanbul

Bölümler ve Yazarları

Editör: Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞEK

İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi

- 1. Bölüm: Almanya Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Dr. Öğretim Üyesi İrem PAMUK
Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi
Dr. Öğretim Üyesi Akif PAMUK
Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi
- 2. Bölüm: Amerikan Lise Tarih Kitaplarında Türk İmajı**
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim TURAN
İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi
- 3. Bölüm: Arjantin Lise Tarih Kitaplarında Türk İmajı**
Asst. Prof. Janne Mette RICHTER
Aalborg Üniversitesi
Çev. Sibel YALI
- 4. Bölüm: Avustralya Lise Tarih Kitaplarında Türk İmajı**
Doç. Dr. Selim F. ADALI
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi
- 5. Bölüm: Avusturya Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Dr. Öğretim Üyesi Tuğba İSMAİLOĞLU KACIR
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
- 6. Bölüm: Azerbaycan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Dr. Öğr. Üyesi Refik TURAN
Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
- 7. Bölüm: Bosna Hersek Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Jahja MUHASİLOVIĆ

- 8. Bölüm: Bulgaristan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Dr. Öğr. Üyesi Neriman ERSOY HACISALİHOĞLU
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
- 9. Bölüm: Çin Halk Cumhuriyeti Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Doktora Öğrencisi Nureddin İZBASAR
Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
- 10. Bölüm: Danimarka Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Asst. Prof. Janne Mette RICHTER
Aalborg Üniversitesi
Çev. Sibel YALI
- 11. Bölüm: Endonezya Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Doktora Öğrencisi Alaeddin TEKİN
Uluslararası Malezya İslam Üniversitesi
- 12. Bölüm: Ermenistan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Doç. Dr. Yıldız DEVECİ BOZKUŞ
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
- 13. Bölüm: Fransa Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Doç. Dr. Serkan YAZICI
Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
- 14. Bölüm: Güney Kore Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞEK ve Ee Young CHO
İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi
- 15. Bölüm: Hindistan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Doktora Öğrencisi Emre YÜRÜK
Jawaharlal Nehru University, School of International Studies

- 16. Bölüm: Hırvatistan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türkler**
Vedran RİSTIĆ
Çev. Sibel YALI
- 17. Bölüm: İngiltere Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Prof. Dr. Yücel KABAPINAR
Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi
- 18. Bölüm: İran İslam Cumhuriyeti Lise Tarih Ders Kitaplarında**
Türk İmajı
Dr. Hülya ÇELİK
Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK
Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
- 19. Bölüm: İspanya Lise Tarih Kitaplarında Türk İmajı**
Dr. Öğr. Üyesi Tufan TURAN
Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
- 20. Bölüm: İsrail Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Dr. Öğr. Üyesi Selim TEZCAN
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi
- 21. Bölüm: Japon Lise Tarih Kitaplarında Türk Tarihi ve Türk İmajı**
Prof. Dr. Selçuk ESENBEL
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
- 22. Bölüm: Kazakistan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türkler**
Doç. Dr. Selahattin KAYMAKCI
Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
Doktora Öğrencisi Aigerim SMAİLOVA
Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
- 23. Bölüm: Kırgızistan'da Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Dr. Dinar İMANOVA

- 24. Bölüm: Kolombiya Lise Tarih Kitaplarında Türk İmajı**
Lorena P. GONZÁLEZ ZULUAGA
Sakarya Üniversitesi, Historian National University of Colombia
Çev. Sibel YALI
- 25. Bölüm: Kosova (Arnavutça) Lise Tarih Ders Kitaplarında Türkler**
Doktora Öğrencisi Fetnan DERVİŞ
Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
- 26. Bölüm: Macaristan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Dr. Öğr. Üyesi Sezai ÖZTAŞ
Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Şevket Çağatay ÇAPRAZ
Kırklareli Üniversitesi, Lüleburgaz MYO
- 27. Bölüm: Makedonya Cumhuriyeti Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU
Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
- 28. Bölüm: Malezya Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Yüksek Lisans Öğrencisi Tayfun AKGÜN
Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi
- 29. Bölüm: Mısır Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Dr. Öğr. Üyesi Ahmed Emin OSMANOĞLU
Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
- 30. Bölüm: Özbekistan Tarih Ders Kitaplarında Türkiye İmajı**
Dr. Namık ÇENCEN
Gazi Üniversitesi
- 31. Bölüm: Polonya Lise Tarih Kitaplarında Türk İmajı**
Doç. Dr. Hacer TOPAKTAŞ ÜSTÜNER
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

- 32. Bölüm: Romanya Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Doç. Dr. Yasin DOĞAN
Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
- 33. Bölüm: Rus Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Doktora Öğrencisi Nigâr Maharramova CENGİZ
İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Enstitüsü
- 34. Bölüm: Sırbistan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Dr. Vesna DİMİTRİJEVIĆ
Çev. Fetnan DERVİŞ
- 35. Bölüm: Suriye Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Dr. Öğr. Üyesi Yenal GÖKSUN
Marmara Üniversitesi, İletişim Fakültesi
- 36. Bölüm: Suudi Arabistan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Dr. Öğr. Üyesi Zehra B. GÜNEY
Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
- 37. Bölüm: Ürdün Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı**
Doç. Dr. Hasan IŞIK
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
- 38. Bölüm: Yunanistan Lise Tarih Kitaplarında Türk İmajı**
Dr. Öğr. Üyesi Esra ÖZSÜER
İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

İÇİNDEKİLER

Ön Söz.....	iii
Bölmüler ve Yazarları.....	xiii
Almanya Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı	1
Amerikan Lise Tarih Kitaplarında Türk İmajı.....	19
Arjantin Lise Tarih Kitaplarında Türk İmajı.....	41
Avustralya Lise Tarih Kitaplarında Türk İmajı.....	47
Avusturya Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı	61
Azerbaycan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı.....	75
Bosna Hersek Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı	91
Bulgaristan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı	105
Çin Halk Cumhuriyeti Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı.....	121
Danimarka Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı	133
Endonezya Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı.....	145
Ermenistan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı.....	163
Fransa Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı.....	173
Güney Kore Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı	189
Hindistan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı.....	205
Hırvatistan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türkler.....	219
İngiltere Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı.....	233
İran İslam Cumhuriyeti Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı.....	249
İspanya Lise Tarih Kitaplarında Türk İmajı	267
İsrail Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı	283
Japon Lise Tarih Kitaplarında Türk Tarihi ve Türk İmajı.....	303
Kazakistan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türkler.....	311
Kırgızistanda Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı.....	325
Kolombiya Lise Tarih Kitaplarında Türk İmajı	337
Kosova (Arnavutça) Lise Tarih Ders Kitaplarında Türkler.....	345
Macaristan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı.....	361
Makedonya Cumhuriyeti Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı ..	373

Malezya Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmaji.....	391
Mısır Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmaji.....	405
Özbekistan Tarih Ders Kitaplarında Türkiye İmaji.....	423
Polonya Lise Tarih Kitaplarında Türk İmaji.....	431
Romanya Tarih Ders Kitaplarında Türk İmaji.....	445
Rus Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmaji.....	463
Sırbistan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmaji.....	475
Suriye Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmaji	491
Suudi Arabistan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmaji.....	505
Ürdün Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmaji.....	517
Yunanistan Lise Tarih Kitaplarında Türk İmaji.....	529

ALMANYA LİSE TARİH DERS KİTAPLARINDA TÜRK İMAJI

İrem PAMUK¹

Akif PAMUK²

Giriş

On altı eyaletten oluşan Almanya'nın eğitim sistemi bu çok merkezli yapının mikro bir örneğidir. Her eyalet, kendi eğitim işlerinden ve düzeninden sorumludur. Kuzey Ren Vestfalya eyaletinde Grundschule (ilkokul) müfredatında ilk dört yıl boyunca toplu öğretim yaklaşımına ve çok perspektiflilik ilkesine uygun şekilde oluşturulmuş, çok disiplinli Sachunterricht (hayat bilgisi dersi) yer almaktadır. 5/6. sınıflarda ise tek disiplinli tarih, coğrafya ve politik dersleri yer alır. İlerleyen yıllarda, okul türüne bağlı olarak değişmekle birlikte (bazı okul türlerinde *Toplum Bilimleri* dersi altında, bazı okul türlerinde ise tek disiplinli) tarih dersi okutulmaktadır.

1 Dr. Öğretim Üyesi, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Çocuk Gelişimi Bölümü, iremkab@gmail.com

2 Dr. Öğretim Üyesi, Marmara Üniversitesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, akifpamuk@hotmail.com

Bu bölümde, Türkiye kökenlilerin yoğun olarak yaşadığı Kuzey Ren Vestfalya eyaletinde okutulmakta olan iki adet tarih ders kitabı temel alınmıştır. Kuzey Ren Vestfalya eyaletinde ortaöğretim birinci kademedede 9. sınıfta okutulan *Tarih ve Günümüz (Geschichte und Gegenwart)*³ ile ortaöğretim ikinci kademedede Gymnasiale Oberstufe⁴'nin (lise üst kademe) Giriş Aşaması (Einführungsphase) olan 10. sınıfta okutulan *Tarih ve Yaşanmışlıklar (Geschichte und Geschehen)*⁵ isimlerini taşıyan tarih ders kitaplarının Türklerle ilgili konuları incelenmiştir. *Tarih ve Günümüz* ders kitabında Türklerle ilgili konular çok azdır, sadece Balkan Savaşları konusu ve Birinci Dünya Savaşı'nda parçalanan devlet statüsünde Osmanlı Devleti'nden kısaca bahsedilmektedir. *Tarih ve Yaşanmışlıklar* ders kitabında ise Türklerle ilgili konular Haçlı Seferleri, Osmanlı İmparatorluğu ile karşılaşmalar, İstanbul'un fethi, devşirme sistemi, Viyana kuşatmaları, Misafir işçi göçü, entegrasyon ve Almanya'da günümüzdeki Türkiye kökenli bireylerin varlığı ekseninde ele alınmıştır. Ders kitaplarında Türklerle ilgili konuların, Almanlarla karşılaşma bağlamında tarih dersinin konusunu oluşturduğu görülmektedir.

Tarih ve Günümüz ders kitabında Türklerle ilgili konular, emperyalizm ve Birinci Dünya Savaşı içerik alanında yer almaktadır. Emperyalizm ve Birinci Dünya Savaşı içerik alanının odak noktasında, birbiriyle karşılıklı bağıllığı bulunan ekonomik ve politik gelişmelerin, Avrupa güç politikalarına etkileri yer alır. Birinci Dünya Savaşı'nın nedenleri, sonuçları ile barışçıl çatışma çözümünün öğ-

3 Lambert Austermann, Siegfried Bethlehem, Ulrich Bröhenhorst, Bernd Hendig, Ulrich Henselmeyer ve Hans-Jürgen Lenzian, *Geschichte und Gegenwart* 3, Schöningh Verlag, Paderborn, 2013.

4 Gymnasiale Oberstufe, ortaöğretimin yüksekokul yeterliliği kazandıran 2. kademesidir. 10- 12. sınıfları kapsar. Oberstufe sonunda öğrenciler, Abitur adı verilen lise diploması için sınava girerler.

5 Christine Dzubieli, Benedikt Giesing, Jan Hesse-Stachowiak, Thomas Kahl, Maren Kollenbrandt, Georg Langen, Vadim Oswald, Matthias Schwengelbeck, Stefanie Rhode, Michael Sauer, Nils Vollert, Martin Wicke ve Peter Witzman, *Geschichte und Geschehen Oberstufe Nordrhein-Westfalen*, Ernst Klett Verlag, Stuttgart, 2014.

rencilere aktarılması önemlidir. İçerik alanının Türklerle ilgili konularının yeterlilik beklentisi ise; öğrencilerin dönemin ekonomik ve politik gelişmelerini öğrenmeleri, Birinci Dünya Savaşı'nın dünyaya olan etkilerinin farkına varmalarıdır.⁶ *Tarih ve Yaşanmışlıklar* ders kitabında Türklerle ilgili konular, “Dünya Tarihi Perspektifinde Yabancı Olma Deneyimleri”, “İslam Dünyası- Hristiyan Dünyası: Ortaçağda ve Erken Yeniçağda İki Kültürün Karşılaşmaları” içerik alanlarında yer almaktadır. “Dünya Tarihi Perspektifinde Yabancı Olma Deneyimleri” içerik alanı, tarihsel bir bakışla yabancı olmak kavramı, yabancı bir ülkede deneyimlenenler, yabancı bir ülkeye gelmenin ve orada kalmanın ne anlama geldiği gibi sorulara cevap arar. Bu içerik alanı ile toplumların, büyük grupların veya bireylerin dünya görüşlerine ve yaşantılarına zamansal derinlikte ve mekânsal genişlikte bir erişim sağlanır. Böylece öğrenciler, “yabancı olma” kavramını, yabancı olarak algılanan kültür çevresi ve farklı dinlere mensup insanlar gibi farklı çerçevelerden deneyimleyerek öğrenirler. İçerik alanındaki Türklerle ilgili konuların yeterlilik beklentisi ise; öğrencilerin seçilmiş örnekler üzerinde işçi göçüyle ilgili kişilerin geleneksel ilişkilerinden ayrılmalarını ve Ruhr Bölgesi'ndeki yeni çalışma ve yaşam alanlarındaki çok yönlü konumlarını açıklamaları ve göçmen geçmişine sahip insanlar hakkındaki yargıları eleştirel şekilde tartışmalarıdır. “İslam Dünyası- Hristiyan Dünyası: Ortaçağda ve Erken Yeniçağda İki Kültürün Karşılaşmaları” içerik alanı, güncel bir konu olan “farklı kültürlerin karşılaşmaları”na tarihsel derinlik kazandırır ve geçmişteki düşman imgesinin ve kalıp yargıların yansıtılmasına katkıda bulunur. Bu içerik alanında, İslam'ın ve Hristiyanlığın tarihsel olarak tartışılması, tarihsel süreçte gelişen farklı din ve devlet algıları ve ortaçağ dünyasındaki kültürel verimlilikleri ama aynı zamanda karşılıklı çatışmaları ve her kültürün farklı gelişimleri incelenmektedir. Böylece öğrenciler, yabancıyı anlarlar. Bu da kültürlerarası algılarını ve empati becerilerini geliştirir. İçerik alanının

6 “Kernlehrplan für die Realschule in Nordrhein- Westfalen”, *Geschichte*, 2011, s. 15, 16, 26- 28. <http://www.schulentwicklung.nrw.de/> adresinden erişilmiştir. [Erişim tarihi: 01.7.2018]